

Židovsko groblje Koprivnica

MARIJA GABELICA

1. Uvod

Židovske zajednice su stoljećima živjele diljem Europe te su na mnogostruke načine doprinijele njezinom razvoju. Nažalost, većina tih zajednica je izbrisana u vihoru Drugog svjetskog rata i Holokausta, nestala su sela, gradovi, srušene su sinagoge, zgrade, ali često su kao nijemi svjedoci ostala židovska groblja. Ona su negdje uništena, a negdje propadaju budući da nema vlasnika koji bi se brinuli te ih je potrebno očuvati od potpunog nestanka jer su groblja ponegdje posljednji materijalni dokaz tih zajednica. Europska komisija je spoznala važnost očuvanja židovskih groblja pa potiče projekte i udruge koje se time bave, kao npr. *European Jewish Cemeteries Initiative* – inicijativa za očuvanje židovskih groblja u Europi.¹ U Hrvatskoj ih ima 127², najveća su u većim gradovima (Split³, Osijek, Rijeka, Karlovac, Varaždin), ali ih ima i u manjim mjestima i po selima. Većina ih potječe iz sredine 19. i početka 20. stoljeća, njih 19 spada u kulturnu baštinu, među njima i koprivničko. U Hrvatskoj su neka groblja održavana, no većina ih je zapuštena, obrasla ili više ne postoje.⁴ Također, veliki problem, na nekima poput Mirogoja je i deložacija pokojnika zbog neplaćanja troško-

va održavanja, budući da više nema vlasnika. Ognjen Kraus, predsjednik Židovske općine Zagreb, koji se bori da se očuva to groblje na Mirogoju je izjavio: „Drugi put nas mirno promatrate kako nestajemo.“⁵

Iako ni koprivničke židovske zajednice više nema, iza njih je ostala bogata materijalna baština, sačuvana je sinagoga, brojne zgrade, zbirka *Judaica*⁶ te groblje. U našoj okolini manja židovska groblja nalazimo u Križevcima, Legradu i veće u Koprivnici. Koprivničko židovsko groblje osnovano je sredinom 19. stoljeća, a kao važnije građevinske vrijednosti na groblju ističu se stare kamene stele, raskošni mauzoleji imućnih židovskih obitelji, Spomenik Prvog i Drugog svjetskog rata te art déco ograda arhitekta Slavka Löwya. Židovsko groblje je i hortikulturni park⁷, zaštićena nepokretna baština i mjesto pijeteta. Groblje je važno očuvati jer nam raznolikost i bogatstvo nadgrobnih stela priča priču o ljudima koji su tu živjeli i bili naši sugrađani, judaističkim običajima i njihovoj asimilaciji u ovaj grad, ali i o holokaustu.

1 ESJF - European Jewish Cemeteries Initiative osnovao je rabin Isaack Schapiro 2015. s ciljem očuvanja židovskih groblja u Europi, posebno u područjima zahvaćenih Holokaustom <https://www.esjf-cemeteries.org/>

2 Podaci Židovske općine Zagreb.

3 Židovsko groblje u Splitu je najstarije u Hrvatskoj, osnovano oko 1573. godine.

4 Npr. u Đurdevcu, sada je tamo romsko naselje.

5 <https://vidatv.hr/emisije/nestanak-zidovskog-groblja-na-mirogoju/> (11. 8. 2024.).

6 Zbirka *Judaica* čuva se u Muzeju, a obuhvaća srebrne predmete iz sinagoge, spašeni tijekom Drugog svjetskog rata.

7 O parku, prema KOVAČ, A.: *Idejno rješenje krajobraznog uređenja židovskog groblja u Koprivnici*. Koprivnica: Komunalac, 2015.

2. Doseljavanje Židova

Židovsko groblje u Koprivnici je osnovano sredinom 19. stoljeća, iako se Židovi na ovim prostorima spominju puno ranije, npr. banovi Ernušt⁸, gospodari Koprivnice u 15. stoljeću, zatim nema podataka o stalno naseljenim Židovima u vrijeme osmanske opasnosti. Krajem 17. stoljeća, kad Koprivnica postaje važnija utvrda u Vojnoj krajini, pojavljuju se trgovci iz Makedonije i prvi židovski trgovci. Oni su najprije dolazili trgovati u selo Drnje⁹ gdje se održavao sajam te u Legrad gdje i danas postoji malo židovsko groblje.¹⁰ Prvi Židovi u Koprivnici bili su putujući trgovci – „pokučarci“ koji se spominju u 18. stoljeću, a trgovali su suknom, tkaninama i opremom za vojnike.¹¹ Dolazili su iz Gradišća prodavati svoju robu na području Podravine. Kako se prema važećim zakonima nisu smjeli trajno naseljavati, već samo trgovati, četvrtkom bi se vraćali u Austriju.¹² Veće naseljavanje Židova u Podravinu počelo je par godina nakon Edikata o vjerskoj toleranciji iz 1783. nakon čega su dobili dozvolu boravka, no pošto nisu smjeli posjedovati nekretnine i zemlju u mjestu, nisu se smjeli baviti određenim poslovima i obrtima, bavili su se trgovinom za što su morali plaćati porez i takse.¹³ Prema Brozoviću, prve četiri židovske obitelji s trinaestero djece doselile su u Koprivnicu

Sl. 1. Portal na ulazu u groblje nastao od stare mrtvačnice (izvor: Muzej grada Koprivnice, snimila Draženka Jalšić Ernečić).

1800. godine i nastanile su se izvan grada, kod šume prema Crnoj gori ili „pri galgah“¹⁴ pošto nisu smjeli živjeti u gradu. Pretpostavka je da se tamo nalazilo njihovo prvo groblje. Nakon Carskog patenta iz 1851. godine, Židovi su dobili slobodu stanovanja i veća građanska prava. Tada je u gradovima Zagrebu, Koprivnici i Osijeku živjelo oko 2000 Židova.¹⁵ Prvi Židovi u Koprivnici bili su Aškenazi podrijetlom iz Češke, Moravske, Mađarske i Njemačke, najviše iz gradišćanskog mjesta Schlaining – 23 obitelji. Tako su se u Koprivnicu doselili: Leopold Hirschler, Samuel Rosenberg, Marcus Schwarz, Heinrich Rosenberg, Josef Hirschler, Ignac Heinrich, Leopold Kovel Kollman, S. L. Rosenberg, Jakob Kollman, Adlof Eisenstädter, Jakob Stern, S. Hirschler, Henrich Hirschler, Vilim Eisenstädter, Albert Hirschler, Mavro Wolf, Šimun Löbl i Moša Grünwald.¹⁶ Neka od tih prezimena mogu se naći na groblju, u starijem dijelu. Sefardske obitelji Albahari, Perera i Finzi su doselile u Koprivnicu tijekom Prvog svjetskog rata.¹⁷ Prema dr. Švarcu, većina ko-

8 DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća*. // Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, III, 6, 2004., 23.

9 Prema BROZOVIĆ, Leander: *Grada za povijest Koprivnice*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1978., 47. u Drnju se održavao sajam i razmjena zarobljenika na blagdan Đurdeva.

10 Groblje se nalazi na samom ulazu u mjesto, s južne strane, nešto prije mjesnog, katoličkog groblja. Na groblju je samo jedna očuvana grobnica (s imenima obitelj Miszner) te 3 neočuvane. Omeđeno je novom metalnom ogradom, a ulazna metalna vrata su ukrašena Davidovim zvijezdom. Novu ogradu je 2023. podignula ESJF – Neprofitna udruga za očuvanje i zaštitu židovskih groblja Europe.

11 BROZOVIĆ, Leander: Nav. dj., 47.

12 Isto, 47.

13 DOBROVŠAK, Ljiljana: Navj. dj., 23.

14 BROZOVIĆ, Leander: Nav. dj., 47.

15 DOBROVŠAK, Ljiljana: Navj. dj., 26.

16 ERNEČIĆ, Dražen: *Novi prilozi za povijest Koprivničkih Židova*. // Židovi u Koprivnici. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005., 7.

17 Isto, 7.

Sl. 2. Detalj sa židovskog groblja (izvor: Muzej grada Koprivnice, snimila Draženka Jalšić Ernečić).

privničkih Židova su bili reformirani vjernici koji su održavali svoje blagdane i običaje.¹⁸

3. O židovskom groblju

Židovsko groblje Koprivnica nalazi se oko tri km sjeverozapadno od centra, na križanju ulice Tina Ujevića i Varaždinske ceste, na rubu grada te je fizički odvojeno od katoličkog – mjesnog i pravoslavnog groblja.¹⁹ Groblje se prostire na 7637 m² i kvadratnog je oblika.²⁰ Sredstvima Grada Koprivnice i Ministarstva kulture je 2018. uređeno te je danas zaštićeni kulturni spomenik i spada u nepokretnu kulturnu baštinu.²¹ Groblje je s istočnog i sjevernog dijela ograđeno betonskom, a na južnom i zapadnom djelu žičanom ogradom. Ulaz čine željezna vrata iz 19. stoljeća i ulazna ograda koja je isto od kovanog željeza te je ugrađena

18 ŠVARC, Krešimir: *Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929. – 1941.* // Podravski zbornik 2002, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2002., 221.

19 Neki gradovi poput Koprivnice imaju potpuno odvojena groblja, a u nekima su židovska groblja poseban dio mjesnog groblja npr. u Karlovcu, na Mirogoju, Ludbregu, Križevcima.

20 KOVAČ, A: Nav. dj., 7 i dalje.

21 Rješenje Ministarstva kulture KLASA: UP/I-612-08/08-06/0322, URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2 od 10.3.2008. godine, prema KOVAČ, A., 7.

između dva izvorna betonska stupa.²² Lijevo od ulaza se nalazi pješačka staza koja vodi do spomenika i omeđena je zaraslim tujama.²³ S ceste se vidi luk u historicističkome stilu te ostatci mrtvačnice srušene 2000. godine²⁴, dok je iza luka postavljeno nekoliko klupa. Desno od staze su grobnice raspoređene tako da su uz istočni zid najstarije, a prema stazi novije, u 15 redova. Najstariji nadgrobnji spomenici pisani su na hebrejskom jeziku i potječu iz sredine 19. stoljeća,²⁵ kada je organizirana Židovska općina u Koprivnici koja je od 1850. počela voditi matične knjige, najstarije sačuvane iz ovog kraja. Sva se preostala građa čuva u Državnom arhivu u Varaždinu.²⁶ Darovnim ugovorom grada Koprivnice Izraelitičkoj općini iz 1887. definirano je groblje površinom i oblikom u kojem je i danas.²⁷

Betonsku ogradu u stilu art déco, kojom je dijelom okruženo groblje, izradio je arhitekt Slavko Löwy.²⁸ On je 1904. rođen u Koprivnici u obitelji Davida i Jelke (rođ. Graf), a obitelj Löwy imala je kuću na Jelačić trgu u Koprivnici te dućan sa staklom i porculanom. Nakon završetka koprivničke gimnazije Slavko se dalje školovao u Zagrebu, Beču, dok je arhitekturu diplomirao 1930. u Dresdenu. U Zagrebu je neko vrijeme radio u uredu Ignjata Fishera, a

22 Isto, 7.

23 U idejnom rješenju krajobraznog uređenja A. Kovač iz 2015. predlaže ukloniti tuje te posaditi autohtonu kalinu što bi bilo dobro budući da je sve obraslo i divlje.

24 Draženka Jalšić -Ernečić piše o mrtvačnici koja je bila izgrađena prema nacrtima Josipa Reša 1889., a nacrti se čuvaju u Muzeju grada (vidi u: JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: *Židovsko groblje u Koprivnici.* // Židovi u Koprivnici. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005.).

25 Na stranici CENDO: Istraživačkog i dokumentacijskoga centra se navodi 1842. kao godina osnutka. <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=9#9>

26 Državni Arhiv u Varaždinu: <https://dav.hr/zbirka-maticnih-knjiga-zidovskih-vjeroispovjednih-opcina>.

Zbirka matičnih knjiga židovskih općina obuhvaćaju općine Koprivnica, Ludbreg i Varaždin.

27 ERNEČIĆ, Dražen: *Novi prilozi za povijest Koprivničkih Židova.* // Židovi u Koprivnici. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005., 5–6.

28 Isto, 6.

Sl. 3. Mauzolej Grünfeld – Fischer, mudéjar stil
(snimila: Marija Gabelica).

kasnije otvara svoj studio. Slavko Löwy, poznat je po izgradnji prvog nebodera u Zagrebu 1933., a u Koprivnici je radio na obnovi sinagoge, koprivničkoga židovskog groblja, izgradio je Dom šumskog gospodarstva u Koprivnici (poznat kao „Crna gora“), itd. Na groblju 1934. gradi obiteljski mauzolej Löwy,²⁹ u kojem je i pokopan 1996. Löwy je u sklopu groblja radio i Spomenik poginulim koprivničkim Židovima u Prvom svjetskom ratu koji se nalazi na kraju pješačke staze, uz sjeverni zid. Podignut je povodom proslave 100 godina postojanja Hevre Kadiše u Koprivnici, financirali su ga članovi općine, a svečano je otvoren na Međunarodni dan mira 1934. godine.³⁰ Na granitnoj ploči Spomenika piše *Pali u Prvom svjetskom ratu* na hrvatskom i na hebrejskom jeziku uz imena devetorice poginulih: *Viktor Hišler, poručnik; Vlatko Štern, natporučnik; Jakub Reich, poručnik; Emil Schwartz, zastavnik; Milan Steiner,*³¹ *štop-*

29 U mauzoleju su pokopani Mira Löwy (1928.) Jelka (1953.), dok je za Davida Löwy naznačeno da je 1941. poginuo u Jasenovcu.

30 Isto, 10.

31 Milan je odlikovan srebrnom kolajnom za hrabrost, a kasnije je posmrtno odlikovan i zlatnom. Prema DOBROVŠAK, Ljiljana: Nav. dj., 62.

ski narednik; Emil Steiner, računarski potčasnik; Rudolf Wies, vodnik; Arnold Hirschl, domobran i Emanuel Lang. Spomenik je proširen 1975.³² te je dodano spomen obilježje za stradale koprivničke Židove u Holokaustu, njih 214.³³

Kako je groblje i hortikulturni park, posađeno je drveće koje se kod mnogih naroda smatra svetim i ima posebno značenje.³⁴ Na južnoj strani je veliki travnjak na čijem rubu raste devet stoljetnih lipa, zatim, bile su posađene četiri nordijske jele i 13 breza koje su simbolično predstavljale prve četiri židovske obitelji s 13 djece koje su se doselile u Koprivnicu te je uz zapadnu ogradu kod trafostanice, trebalo biti posađeno 19 grabova koji bi simbolizirali 19 preživjelih u holokaustu.³⁵ Stoljetne lipe, simbol vječnosti, daju groblju poseban ugođaj, breze simboliziraju mladost i novi početak, jele su simbol života i česte su na grobljima jer se smatraju spojem svjetova, ovog našeg i onostranog. Zbog vremenskih nepogoda, dosta drveća više nema ili se osušilo pa su uklonjena, od breza su ostale tri, ponegdje je narasla šikara i žbunje, rastu kupine, samoniklo drveće (magnolija, kesten, orah). Trebalo bi češće voditi računa i obrezivati bilje na groblju budući da postoji idejni plan krajobraznog uređenja židovskoga groblja u Koprivnici.³⁶

4. Običaji³⁷

Židovi groblja smatraju mjestom posebne religijske važnosti, bez obzira jesu li aktivna ili ne te prilikom posjete postoje posebna pra-

32 Spomenik je uređivan i 2019. JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: Nav.dj., 27.

33 Popis s imenima se nalazi na spomen području Danica.

34 Prema KOVAČ, A.: 7.

35 Isto, 17.

36 Idejno rješenje krajobraznog uređenja židovskog groblja izradila je Aleksandra Kovač, dipl. ing. u Koprivnici, a naručio je Komunalac, Gradsko komunalno poduzeće. TD 91/2015.

37 O judaističkim običajima prema ZYSKINA, E; FISHEL, A.: *Jewish Cemeteries in the Classroom – An ESJF Guide*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative, 2020., 50–51.

vila i rituali. Muški posjetitelji bi trebali nositi pokrivalo za glavu, kipah ili bilo kakvu kapu, neovisno o vjeri, kao znak poštovanja i radi poštovanja prema mrtvima. Inače, Židovi groblja smatraju ritualno nečistim mjestom stoga je zabranjeno na groblju jesti, piti, pušiti, a nakon posjeta se peru ruke. Židovski običaji nalažu paljenje svijeća i stavljanje kamenčića na grob, a ne cvijeća, što je kršćanski običaj. Jedan od najznačajnijih pogrebnih rituala je Molitva ožalošćenog – kadiš³⁸ koja se tradicionalno izgovara tek u prisutnosti barem 10 Židova, a moli se i na obljetnicu nečije smrti. Brigu o groblju i pokojniku provodi Hevra kadiša ili Sveto društvo.³⁹ To je pogrebno društvo, zajednica muškaraca i žena, čiji su članovi vrlo cijenjeni. Oni se brinu za tijelo pokojnika, pazeći da sve bude u skladu s vjerskim propisima, obavljaju ritualne pogrebne obrede te pomažu zajednici, posebno siročadi i udovicama. Njihovo djelo ili *Hesed šel Emet*, smatra se „istinskim djelom dobrote“ i jednom od najvažnijih vjerskih dužnosti, pošto je briga za pokojnika dobro djelo bez skrivenih motiva jer on ne može vratiti uslugu.⁴⁰ Prema pravilima, pokojnikovo tijelo prvo prolazi ritualna pranja i čišćenja (tahara), zatim ga se odijeva u ritualnu bijelu odjeću (tahrim, platno od lana), veže se pojas u obliku slova *š* (shin), a lice se prekriva tkaninom, kao rupčićem. Ponekad se zamata u kitel, bijeli svečani mantil i u molitveni šal (talit) čije se rese prerežu škarama što označava prekid veza s vjerskim obredima živih. Sahrana bi se treba obaviti u roku od 24 sata, no to je ipak danas drugačije zbog propisa. Cijelo vrijeme uz pokojnika netko dežura, *šomrim* (čuvari) ili promatrači, članovi kadiše. Inače, u Izraelu je prema vjerskim propisima običaj pokapanja direktno u zemlju.⁴¹ Kremiranje je u judaizmu

zabranjeno zbog uglavnom vjerskih razloga.⁴² U Muzeju grada Koprivnice čuvaju se pravila „Chevre kadiše“ iz 1907.⁴³ te Molitve na grobovima umrlih iz 1926.⁴⁴

5. Grobnice i nadgrobnne stele

Groblje je kvadratnog oblika, ima 5 mauzoleja, 336 grobnica⁴⁵, uglavnom obiteljskih, sa zajedničkim ukopima, raspoređenih u 15 redova. Nadgrobnni spomenici su građeni od kamena, betona, mramora i granita. Zbog prolaznosti vremena i neodržavanja, neki od njih su srušeni i propadaju, a na nekima, onim najstarijima se više ne mogu pročitati natpisi, dok je neke preuzela priroda. Najstarije grobnice datiraju iz druge polovine 19. stoljeća, smještene su od istočnog zida prema sredini. Građene su u tradicionalnom stilu Židova Aškenaza,⁴⁶ uspravne, od kamena, u obliku stele, uz poneki ornament, neke imaju oblik Tore i te najstarije su pisane na hebrejskom. Budući da su u dosta lošem stanju, natpisi se ne mogu uvijek pročitati, dosta ih je srušeno, polegnuto i oštećeno. U sredini su mlađe grobnice s početka 20. stoljeća koje su pisane na njemačkom i hebrejskom, ponegdje uz riječ hrvatskog, dok je najviše onih iz razdoblja između dva svjetska rata. Građene su od mramora, granita, imaju oblik obeliska što je bio austrougarski običaj,⁴⁷ a te raskošnije grobnice govore o porastu ekonomske moći Židova u Koprivnici krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Mlađi epitafi iz vremena međuraća uglavnom su pisani na hrvatskom i hebrejskom jeziku ili samo na hrvatskom, uz pokoju riječ hebrejskog. Na

38 Kadiš je armenska molitva iz 13. stoljeća koja se izgovara tijekom službe, a na armenskom znači posvećenje. Više na <https://sharonmemorial.com/customs-and-traditions/the-mourners-kaddish/> (10. 8. 2024.)

39 Sve o pokopima i dalje u tekstu prema: Židovska općina Zagreb: <https://www.zoz.hr/hr/hevra-kadisa/>

40 Prema <https://www.zoz.hr/hr/hevra-kadisa/>

41 Osim vojnika.

42 Nekoliko je razloga, prema Tori (Postanak 3:19) „Jer prah si i u prah ćeš se vratiti“, svetost tijela, uskrsnuće mrtvih i sl., a nakon holokausta ostale su duboke traume uzrokovane kremiranjem.

43 JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: Nav. dj. 28.

44 Isto, prema katalogu Židovi u Koprivnici, 76.

45 KOVAČ, A: Nav. dj., 7.

46 JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: Isto, 28.

47 Isto, 29. Molitvenik je bio u vlasništvu dr. Krešimira Švarca.

mlađima se jasnije vidi utjecaj kršćanstva i asimilacija Židova, pošto su jednostavniji, nema previše judaističkih simbola ni hebrejskih natpisa, a i ponegdje se može naći slika pokojnika na nadgrobnom spomeniku što nije židovski običaj. Dio grobnica je oštećeno tijekom bombardiranja njemačke vojske 1941. godine⁴⁸ te u borbama za Koprivnicu krajem Drugog svjetskog rata, tako da se na nekima mogu vidjeti oštećenja od metaka. Neke su oštećene kasnije, 90-ih, namjernim razbijanjem slika pokojnika i rušenjem. Dosta ih je nažalost u lošem stanju zbog neodržavanja, budući da više nema obitelji koje bi vodile o njima brigu.

Sl. 4. Betonska ograda, autor arhitekt Slavko Löwy (izvor: Muzej grada Koprivnice, snimio Dražen Ernečić).

6. Žrtve Shoah-e

Na nekim nadgrobnim spomenicima mogu se pročitati natpisi *poginuo ili nestao u logoru, žrtva fašizma* tako da se i na spomenicima može pratiti tužna sudbina židovske zajednice nestale u holokaustu. Ti natpisi su ugravirani kasnije na obiteljske grobnice. Tako su na jednostavnoj mramornoj grobnici trgovca Hinka Hiršla (umro 1932.) navedena imena Sida i Ivica prof., uz tekst „poginuli u logoru“. Ivica Hiršl, bio je profesor francuskog jezika, studirao je na Sorboni, a kasnije je kratko predavao u Koprivničkoj gimnaziji, bio je kulturno i politički aktivan u HSS-u te je 1939./40. bio i gradonačelnik Koprivnice. Uspostavom NDH, uhapšen je i strijeljan⁴⁹, ne zna se gdje je pokopan, a njegova majka Sidonija, prvo je, odvedena na Danicu, da bi skončala u logoru Auschwitz 1942. godine.⁵⁰ Na grobnici Josipa Luje Petrića, kotarskog sudca (umro 1925.), dodano je „In memoriam braća Dr. Rikard Steiner, (1890-1941) i dr. Ivan Petrić (umro 1942.) „stradali u logoru Jasenovac“. Rikard Steiner je bio doktor prava,

školovao se u Budimpešti i Zagrebu, u Koprivnici je otvorio odvjetničku pisarnu. Bio je aktivan član zajednice, član Starčevićanske stranke prava, a kasnije i Hrvatske federalističke seljačke stranke. Odveden je 1941. u logor Danica, a stradao je u Jasenovcu. Njegova žena Silvija (Stern) se uspjela spasiti s dvojicom sinova.⁵¹ Slična nesretna sudbina zahvatila je i ostale članove koprivničke židovske zajednice koja je u srpnju 1941. odvedena u sabirni logor Danica nakon čega su dalje deportirani u koncentracijske logore, a samo su rijetki preživjeli. Svima koji su nestali u logorima smrti, stavljena su imena na ploče obiteljskih nadgrobnih spomenika. Na mramornoj grobnici kantora i tajnika židovske općine u Koprivnici Josipa Spieglera (umro 1933.) navedena su imena Johana Spiegler (rođ. Hahn), „žrtve fašizma Lujza i Leo Einhorn.“ Luisa je stradala u logoru Nova Gradiška oko 1942.⁵² David Löwy, trgovac staklom, porculanom, otac arhitekta Slavka, naveden je na granitnoj ploči u obiteljskom mauzoleju, na kojoj piše: „poginuo 1941. u Jasenovcu.“ Na mramornoj grobnici Ivane Fuchs koja ima oblik

48 JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: Navj. dj., 29.

49 Prilozi za bibliografski leksikon koprivničkih Židova, 2005., 38.

50 DIZDAR, Zdravko: *Žene u logoru Danica kraj Koprivnice, 1941. – 1942. godine.* // Hrvatski institut za povijest, Historijski zbornik, 59, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006., 342.

51 Prilozi za bibliografski leksikon koprivničkih Židova, 44.

52 Prema stranici koja se bavi genealogijom <https://www.geni.com/people/Johana-Spiegler/6000000011036419374> također piše da je Lujza (Lea) Einhorn, kćer Johane Spiegler, dok se Leo ne spominje, već je to njeno drugo ime.

obeliska, navedena su imena: „Josip, Ružica, Stanko Fuchs, žrtve fašizma“. Josip (Josef) bio je trgovac suhomesnate robe, rođen 1879. u Koprivnici, umro je u Jasenovcu, 1942., žena Roza (rođ. Reich) umrla je 1942. u Lobargradu, a sin Stanko skončao je 1942. u Jasenovcu. Sin Ivo se spasio i odselio u Izrael.⁵³ Na grobnici Ferdinanda Reicha (umro 1928.), navedeno je „poginuli u logoru 1941. – 1945. Berta, Milan, Marcel i Zdenko Reich.“ Obitelj Reich, doselila se iz Austrije 1890., a Milan Reich, rođen je u Koprivnici 1896. Bio je trgovac i špediter te vlasnik prijevozničkog poduzeća „Slavija“. Djelovao je kao predsjednik Židovske općine Koprivnica i bio politički aktivan. Godine 1941. deportiran je u logor Stara Gradiška gdje je umro. Njegovi sinovi Marcel i Zdenko, umrli su u Jasenovcu 1941., a Milanova žena Anny te najmlađi sin Srećko su se uspjeli spasiti iz Lobargrada, pa preko Italije, Palestine završili u SAD-u, u New Yorku.⁵⁴ Na grobnici ljekarnika Vjekoslava Fischla (umro 1924.) navedena su imena: „Hedviga Fischl, Blanka Feliks, Hela Polak i Ladislav Füredi, poginuli u logoru“. Hedviga je umrla 1942. u Auschwitzu.⁵⁵ Na grobnici Adolfa Reicha (umro 1932.), navedeni su Jašo i Erna Reich, obitelj Handler, obitelj Rosenberg, „pali u logoru“. Na grobnici trgovca odijelima Rudolfa Švarca (umro 1937.), piše „žrtve fašizma Katarina, Berta, Aurel Švarc“. Na grobnici trgovca Hirschl Lavoslava (umro 1931.) i Julijane Hirschl (umrla 1937.), piše „žrtve fašizma Franc-Julije Hirschl“.

Poslije Drugog svjetskog rata uglavnom nema novih grobnica budući da je groblje neaktivno i zaštićeni kulturni spomenik, no povremeno pravo ukopa ima par obitelji, vlasnici grobova. Zadnje su na groblju pokopani dr. Krešimir Švarc i dr. Slava Švarc, 2017. godine. Nadgrobna ploča je od mramora s natpisom na hrvatskome jeziku. Dr. Švarc bio je počasni građanin Koprivnice, a osim medicine, istinski

se zanimao za povijest, napisao je brojne članke na temu židovske povijesti, izdao je knjižicu, zbirku priča – svojih sjećanja „Štikleci iz stare Koprivnice“ (1996.) i za života se bavio očuvanjem sjećanja na židovsku zajednicu u Koprivnici.

7. Mauzoleji

Uz sjeverni zid groblja nadesno od Spomenika, nalazi se pet mauzoleja bogatijih židovskih obitelji iz Koprivnice: Hirschl, Löwy, Pülgram-Betlehem, Scheyer i Fischer/Grünfeld. Stilski pripadaju prvoj polovini 20. stoljeća, rađeni su u historicističkom, art déco i stilu moderne, stilovima popularnima 30-ih godina. Mauzoleji su građeni od mramora, obrađenog kamena te imaju uokvirene crne granitne ploče s imenima i natpisima ispisanim zlatnim slovima. Na nekim mauzolejima se vide orijentalne karakteristike, uz miješanje europskog historicističkog stila i židovskog mudéjar stila.⁵⁶ Taj orijentalni stil srednjoeuropski Židovi su koristili u gradnji sinagoga kako bi naglasili svoje orijentalno porijeklo, a u miješanju s europskim stilskim elementima vidi se njihova težnja za asimilacijom. To je posebno vidljivo na mauzoleju Fischer/Grünfeld koji ima šiljasti otvor, orijentalne dekoracije, kupolasti krov, dok su stupovi rađeni u neoklasicističkom stilu. Na vrhu, iznad granitne ploče je kameni ornament Davidove zvijezde, na ploči su slova ד'לו , ispod piše „Grobnica obitelji Fisher/Grünfeld“ te su navedena imena Vlado Fischer (1934.) i Felix Grünfeld (1925.). Pri dnu piše završna skraćena ד'לו . S druge strane, mramorna obiteljska grobnica Löwy je modernistička, ravnih linija, jednostavnog izgleda, bez dekoracija. Obiteljsku grobnicu Löwy je projektirao arhitekt Slavko Löwy koji je tu i pokopan 1996. godine. Na granitnoj ploči na vrhu je simbol vrča, slova ד'לו , ispod kojih piše „obitelj David Löwy“ zatim su na-

53 Isto, prema stranici <https://www.geni.com/people/Josef-Fuchs/6000000001583998293>.

54 Prema Židovskom bibliografskom leksikonu, <https://zbl.lzmk.hr/?paged=257&xp=znpoqaimvczub>

55 DIZDAR, Zdravko: Nav. dj., 339.

56 U tom stilu bila je izgrađena i Zagrebačka sinagoga koja je srušena 1941. godine.

vedena redom imena: Mira Löwy (1929.), David Löwy (1941.) uz natpis poginuo u Jasenovcu“, Jelka Löwy (umrla 1953.) i Slavko Löwy (umro 1996.). Grobnica Hirschl, nalazi se prva do spomenika, građena je u modernom art deco stilu i ima zanimljivu orijentalnu rešetku. Na granitnoj ploči, na vrhu se nalazi Davidova zvijezda, slova ט״ו, a navedena su imena Marije Hirshl (umrla 1936.) i Izidora Hirschla (umro 1936.) uz natpis „direktor Pučke štedionice“. Mauzolej Pülgram-Betlehem je građen u historicističkom stilu s elementima neoklasicizma zbog klasičnih stupova i secesije u vidu dekoracije rešetke (koja ima stilizirano lišće). Na granitnoj ploči na vrhu je Davidova zvijezda, a ispod slova ט״ו, natpis „Obitelj Pulgram dr. Arnold Pulgram“ te su navedena imena Zdenko Livije Pulgram (umro 1924.), Terezija Betlehem (1930.), dr. Arnold Pulgram (1932.) javni bilježnik i odvjetnik, Arnold Betlehem (1933.), ravnatelj Gradske štedionice te Ksenija Pulgram Schwarz (umrla 1990.). Mauzolej Scheyer je rađen u historicističkom stilu, ima kupolasti krov, s malenim staklenim otvorom na vrhu kupole, otvor u obliku luka s ornamentiranom rešetkom. Na granitnoj ploči, na vrhu, simbol je vrča, a ispod piše: „Grobnica obitelji Adolf Scheyer“ ispod je skaćenica ט״ו, uz natpis „ovdje počiva uzor supruge i majke“ Adele Scheyer (umrla 1932.). Adela je bila predsjednica Gospojinskog društva u Koprivnici. Zatim su navedena imena Adolfa Scheyera (umro 1939.), predsjednika Havre kadiše 1930.⁵⁷ i ime Branka Siegfrieda Scheyera uz samo navedenu godinu rođenja, 1882. Branko je skončao u logoru Jasenovac 1941. godine.⁵⁸ Svim mauzolejima je potrebna djelomična obnova i bolje održavanje.

8. Simboli na grobnicama⁵⁹

57 Podaci prema Cendo, istraživački dokumentacijski centar, <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=9#gsc.tab=0>

58 Baza podataka USA holocaust memorial museum: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7524381

59 Prema ZYSKINA i FISHEL: 42 -50. i dalje o simbolima.

Sl. 5. Obiteljska grobnica Löwy u modernističkom stilu, arhitekt Slavko Löwy. (snimila Marija Gabelica).

Epitafi najstarijih nadgrobnih stela ili matzeva su pisani hebrejskim pismom/jidišem ili dvojezično hebrejsko-njemačkim jezikom, ponegdje uz riječ hrvatskog dok su oni iz vremena međuraća pisani na hrvatskom i hebrejskom jeziku ili samo na hrvatskom uz pokoju riječ hebrejskog. Na vrhu većine spomenika se nalaze slova פ״ט „po tamun“, što znači *Ovdje leži*, a češće נפ „po nitman“ što znači *Ovdje je pokopan*. Pri dnu piše završna skraćenica הן הן ברה (Neka mu duša bude vezana sponama vječnog života), iznad koje je često godina smrti. Na epitafima pisanima na hebrejskom, se ne može lako pročitati godina smrti pokojnika, ako nema godine na gregorijanskom kalendaru. Pretvorba ide ovako: svakom slovu hebrejske abecede dodaje se pripadajući broj, čita se s desna na lijevo, te se još dodaje broj 1240. (Na steli (slika 7), godinu 1889. טוהרת, kolovoz, אב (AV),⁶⁰ 649 + 1240 = 1889.).

Na stelama se uz epitafe često nalaze ornament, simboli judaizma, razne metafore smrti (slomljene biljke, ranjene životinje) te posebne

60 O židovskim mjesecima, <https://www.jewishgen.org/infofiles/tombstones.html>.

oznake pripadnosti plemenu. Neki od simbola imaju specifična značenja te nam mogu dati informacije o pokojniku. Postoji mnogo različitih simbola, ovisno o regiji i običajima. Dosta su česti: menora („svjetiljka“) svijećnjak sa sedam grana, kao i svijećnjak sa šest grana koja označava shabbat svijeće i žensku, religioznu osobu,⁶¹ no koprivničkom groblju nema tih vidljivih simbola. Jedan od češćih simbola na koprivničkom groblju je simbol tužne vrbe, na kamenim grobnicama, a ponekad ju je lako zamijeniti za palmino drvo koje je također čest simbol, a označava obećanje nebeske nagrade za pravedan život. Na vrhu jedne grobne stele se nalazi ogrnuta urna što je simbol tijela u kojem se nalazi duša, a s obzirom na to da je pokrivena, znak je velike tuge. Davidova zvijezda, simbol kralja Davida je dosta česta na koprivničkom groblju, više kod novijih spomenika, a nalazi se i na ukrasnoj metalnoj ogradi grobnice Lavoslav Hiršler (umro 1896.) i Ivane Hiršler (1905.) čiji se, nažalost, nadgrobni spomenik srušio.

Isto tako, na koprivničkom groblju uočeni su plemenski simboli. Četiri simbola Cohenovih ruku ili „svećeničkog blagoslova“. Simbol Cohanim/Kohen prikazuje prste koji pokazuju hebrejsko slovo ש (shin). Kohenovi su služili kao svećenici u Jeruzalemskome hramu no nakon rušenja hrama, u 1. stoljeću prije Krista izgubili su većinu funkcija, osim blagoslova, koji se koristi tijekom molitvi.⁶² Na nekim stelama se nalazi simbol vrča, simbol izraelskog plemena Levi koji su služili u jeruzalemskom hramu te su pomagali Cohenovim svećenicima⁶³ pri obredima, uključujući i pranje ruku prije klanjanja. Na nekim grobnicama nema ukrasa ili se ne vide zbog istrošenosti kamena i protoka vremena, a ponegdje su samo ukrasni

61 U judaizmu, žene u petak navečer pale svijeću sa šest krakova čime počinje Shabbat, dan veselja i odmora i važan je običaj kod religioznih Židova.

62 Prema Zyskina i Fishel 2020: 46–47. Kohen, na hebrejskom znači svećenik. Kohen su proširena obitelj koja potječe od Arona, Mojsijevog brata. Blagoslov je običaj kod Aškenaza tijekom važnih blagdana, a kod Sefarda tijekom svake molitve.

63 Nisu svi vrčevi simboli plemena Levi unatoč sličnosti.

ornamenti kao npr. lovorov vijenac.

Na europskim spomenicima su još česti prikazi životinja, najčešće lava i jelena na muškim grobnicama, a ptice, srne na ženskim. Ponekad životinja predstavlja ime pokojnika, (npr. Lav, Leon, Lavoslav)⁶⁴, ponekad je ukras ili označava biblijsku priču. Također, mogu se naći i mitološka bića poput grifona, jednoroga.⁶⁵ Iako su takvi prikazi životinja česti na židovskim grobljima diljem Europe, na koprivničkom groblju ih nema.

8. Zaključak

Židovsko groblje Koprivnica sa svojim raznovrsnim nadgrobnim spomenicima priča priču o židovskoj zajednici koja je u Koprivnici ostavila neizbrisiv trag. Ono nam daje podatke o brojnosti zajednice, o različitom ekonomskom statusu pokojnika, o porastu njene ekonomske moći krajem 19. i početkom 20. stoljeća te govori o judaističkim običajima i asimilaciji. Imena mnogih obitelji i pojedinaca koje proučavamo i o kojima pišemo, mogu se pronaći na groblju, iz čega je jasno da su se Židovi uspješno asimilirali i postali važan dio zajednice uz zadržavanje svojih običaja što je gradu Koprivnici osiguralo veliko kulturno bogatstvo koje treba očuvati. Spomenik Prvom svjetskom ratu pak govori o doprinosu židovske zajednice državi u kojoj su tada živjeli, a spomenik žrtvama fašizma govori o strašnoj sudbini koja je dovela do uništenja i nestanka židovske zajednice u Koprivnici tijekom Drugog svjetskog rata. Na groblju se povremeno održavaju komemoracije, kao npr. 2021. koje je organiziralo Povijesno društvo Koprivnica povodom sjećanja na 80. godišnjicu nestanka židovske zajednice, kada je organizirano polaganje vijenca. Kako je groblje uglavnom

64 Yehuda (Juda)znači lav, Hirsh, Hersh, Hertz, „jelen“ a Hinda srna, Benjamin, vuk, prema biblijskoj priči itd.

65 Prema Zyskina i Fishel 2020: 46–47. neki smatraju da ta mitološka bića predstavljaju čuvaru duše pokojnika.

neaktivno, tj. zadnje grobnice su iz vremena prije Drugog svjetskog rata i malo nakon, uz izuzetak nekolicine koje se povremeno koriste, nema obitelji koje bi se brinule za održavanje. Također, osim vremena i prolaznosti, 90-ih je često bilo na meti vandala koji su namjerno rušili spomenike i razbijali slike na grobnicama. Danas ipak izgleda bolje, pošto je obnavljano 2018. godine, a obnovu su financirali Ministarstvo kulture i Grad Koprivnica. Spomenik je obnovljen 2019. godine. Ipak, trebalo bi bolje održavati mauzoleje, fotografirati sve spomenike i sustavno katalogizirati sve stele⁶⁶ pošto mnoge propadaju jer su srušene i sve se teže čitaju. Na sjevernom dijelu potrebno je sanirati betonsku ogradu koja se mjestimice urušava. Također je važno očuvati i redovito uređivati park zbog njegove iznimne ljepote i vrijednog višestoljetnog drveća. Kako već postoji Idejno rješenje krajobraznog uređenja židovskog groblja, trebalo bi dovršiti započete radove – ukloniti zarasle tuje i osušena stabla, prorijediti višak vegetacije, posaditi planirane grabove i provesti slične zahvate. Također, treba razmotriti uključivanje posjeta groblju u kulturno-turističku ponudu grada.

I za kraj, potrebno je mlade ljude podučavati o doprinosu židovske zajednice gradu Koprivnici i o samom groblju, kako se ne bi zaboravilo i kako bi se očuvalo za budućnost. Na tragu toga, učenici Srednje škole Koprivnica su 2021. sudjelovali na međunarodnom natjecanju koje je organizirao ESJF te izradili brošuru i snimili video o židovskom groblju Koprivnica.⁶⁷ Židovsko groblje u Koprivnici je nijemi svjedok vremena, vrijedna kulturna, nepokretna baština našeg kraja o kojoj treba poučavati, koju treba sačuvati i o kojoj se treba bolje brinuti.

66 Nekoliko nadgrobničkih spomenika je u međuvremenu još palo i sve više propadaju.

67 Brošura: <https://bit.ly/34MMKXr>, i film Židovsko groblje Koprivnica, <https://www.youtube.com/watch?v=x6gmj-rAAk5U>

Literatura i izvori

- *Arhitekt Slavko Löwy i Koprivnica / Donacija Maje Levan Löwy*, katalog izložbe (priredio ERNEČIĆ, Dražen), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016.
- BROZOVIĆ, Leander: *Građa za povijest Koprivnice*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1978.
- DIZDAR, Zdravko: *Žene u logoru Danica kraj Koprivnice, 1941. – 1942. godine*. // Hrvatski institut za povijest, Historijski zbornik, 59, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006., 131–178.
- DIZDAR, Zdravko: *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942. godine*. Knjiga 1. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017., 334–337.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća*. // Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, III, 6, 2004., 22–43.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici*. // Podravski zbornik, 2017. (ur. Robert Čimin, Helena Kušenić), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017., 53–66.
- ERNEČIĆ, Dražen: *Novi prilozi za povijest Koprivničkih Židova*. // Židovi u Koprivnici. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005., 6–14.
- FELETAR, Dragutin: *Kulturno-povijesni spomenici općine Koprivnica*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017.
- JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka: *Židovsko groblje u Koprivnici*. // Židovi u Koprivnici. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005., 27–29.
- Kovač, A.: *Idejno rješenje krajobraznog uređenja židovskog groblja u Koprivnici*. Koprivnica: Komunalac, 2015.
- ŠVARC, Krešimir: 1991. *Prilozi za povijest koprivničkih Židova*. // Podravski zbornik 1991 (ur. Vjekoslav Prvčić), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1991., 167–182.
- ŠVARC, Krešimir: *Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929. – 1941.* // Podravski zbornik 2002, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2002., 221–228.
- ZYSKINA, E; FISHEL, A.: *Jewish Cemeteries in the Classroom – An ESJF Guide*. Frankfurt: European Jewish Cemeteries Initiative,

2020.

- <https://sharonmemorial.com/customs-and-traditions/the-mourners-kaddish/> (10. 8. 2024.)
- <https://www.jewishgen.org/infofiles/tombstones.html>
- Cendo, istraživački i dokumentacijski centar: <https://cendo.hr/Opcine.aspx?id=9#9&gsc.tab=0>
- <https://dav.hr/zbirka-maticnih-knjiga-zidovskih-vjeroispovjednih-opcina>.
- <https://www.geni.com/people/Johana-Spiegler/6000000011036419374>
- Židovski bibliografski leksikon: <https://zbl.lzmk.hr/?paged=257&p=znpoqaimvczub>
- USA Holocaust Memorial Museum https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7524381